

Mały słownik wartości etycznych

Świat wartości jest bardzo skomplikowany – zarówno od strony samych wartości, w tym ich liczebności i wzajemnych relacji, jak też możliwych interpretacji filozoficznych, jakich się doczekały. Opracowane poniżej hasła są zatem skrótowe i wskazują kierunek myślenia o danym pojęciu, nie zaś wyczerpują jego sens. Katalog pojęć jest w pewnej mierze arbitralny, ponieważ odnosi się wyłącznie do wartości obecnych w zamieszczonych powyżej scenariuszach zajęć, jako skromne wsparcie merytoryczne z zakresu etyki. Scenariusze powstawały jako wyraz indywidualnych zainteresowań i wrażliwości autorek, zatem nie wszystkie wartości moralne doniosłe w procesie kształcenia dzieci się w nich pojawiły. Osoby gotowe rozwijać swoją wiedzę etyczną zachęcam do sięgnięcia po wskazane w przypisach lektury, które rzetelnie omawiają te i inne pojęcia etyczne oraz stanowią skarbnięć informacji bibliograficznych.

Autonomia

Bardzo wielu etyków uważa, że ludzka zdolność dokonywania wyborów i postępowania zgodnie z nimi, jest warunkiem moralności. Nie podlega ocenie moralnej istota, która nie posiada świadomości tego, co i dlaczego czyni, jak też ta, która nie może uczynić inaczej. Na podstawie takich przekonań nie ocenia się moralnie zachowań zwierząt, bardzo małych dzieci, jak też osób chorych psychicznie.

Wśród wielu ujęć autonomii jedno z najbardziej radykalnych stanowisk reprezentował Immanuel Kant, który za czyny autonomiczne uznawał tylko takie, które wolne są zarówno od przymusu zewnętrznego, jak też od osobistych pragnień i pobudek, ich jedyną podstawą może być racjonalna zasada, którą rozumna wola wyprowadza niezależnie od wszystkich potrzeb i namiętności człowieka. Współczesny filozof Jacek Hołówka twierdzi z kolei, że autonomię ma ten człowiek, który rozumie, co wybiera, oraz rozpoznaje motywy, pod wpływem których dokonują się jego wybory. Niezależnie od różnorodności definicji autonomii zawsze wiąże się ona z wiarą w ludzką zdolność samostanowienia, uznaniem, że człowieczeństwo, jakkolwiek rozumiane, związane z jest **wolnością**, bo tylko w jej ramach może się urzeczywistnić. Warunkiem autonomii jest **refleksja moralna** – świadome

zastanawianie się zarówno nad wartościami, jak też wnikliwe przyglądanie się sobie i intencjom, jakie nami kierują.

Dobroć

Dobroć przypisujemy komuś, kto świadomie działa na rzecz cudzego dobra. Wykazuje się zarówno **życzliwością** w nastawieniu i wrażliwością na cierpienie innych (kieruje się **empatią**), jak też gotowością do podejmowania w pewnym zakresie działań na rzecz innych. Człowiek dobry przekracza elementarną zasadę etyki: „unikaj szkodliwych działań” na rzecz wysiłku realizacji dobra (nie tylko nie kradnie, ale potrafi np. wesprzeć okradzionego; poczuwa się do odpowiedzialności za warunki życia osób bezdomnych czy troszczy o karmę dla ptaków zimą). Jakkolwiek w różnych systemach etycznych i przekonaniach moralnych słowo „dobro” może oznaczać coś innego, to większość z nich we wskazaniach praktycznych koncentruje się na postulatach dotyczących unikania zła: „Nie kradnij”; „Nie kłam”. W pewnym sensie można powiedzieć, że „bycie dobrym” to wyższy poziom etyczny – etyka nie nakazuje powszechnie „bycia dobrym”, bo do tego nie każdy jest zdolny. Swoistym wyrazem dobroci jest **szczodrość** – kiedy człowiek poprzez hojne dzielenie się posiadаныmi dobrami (materialnymi, ale także osobowymi – na przykład talentem) działa na rzecz cudzego dobra.

Godność i szacunek

Szacunek to postawa wobec kogoś lub czegoś, co za uznajemy za cenne, wartościowe. Łączy w sobie elementy podziwu, respektu, afirmacji, poważania. Na gruncie różnych moralnych znaczeń **pojęcia godności** pojawiają się trzy istotne i powszechne sposoby jej rozumienia:

1) Godność ludzka – to pojęcie abstrakcyjne, którego synonimem może być „człowieczeństwo”. Nie jest stopniowalna, nie można jej ani nabyć w toku życia, ani się jej pozbyć. Nie zależy od tego, kim jesteśmy i co robimy, czy inni

nas szanują albo kochają. Myśliciele religijni upatrują źródeł ludzkiej godności w podobieństwie człowieka do Boga; racjoniści wywodzą ją z rozumu i zdolności do samostanowienia; jeszcze inni – z ludzkiej potrzeby życia moralnego. Niezależnie od różnic

(przytoczone przykłady na pewno nie są wyczerpujące) dotyczących podstaw uznania ludzkiej godności za istniejącą, dla wszystkich zwolenników tej idei założenie o niezbywalnej wyjątkowości każdego osobnika gatunku ludzkiego jest fundamentem uznania niezbywalnych praw człowieka. **Szacunek dla człowieczeństwa** sprawia, że nawet wyjątkowych złoczyńców należy traktować zgodnie z określonymi standardami nienaruszającymi ich godności.

2) Poczucie godności – to subiektywne doświadczenie **szacunku do samego siebie**, poczucia własnej wartości, szczególnie silnie przeżywanego w sytuacji zagrożenia, upokorzenia, zniewolenia. Samo w sobie nie wystarcza, by inni darzyli nas szacunkiem.

3) Godność osobista – bliska pojęciu **honoru**, przypisuje się ją osobom, które posiadają **cechy godne szacunku** w danej społeczności, czyli takie, które spotykają się z dużym publicznym uznaniem. M. Środa wskazuje, że współcześnie w Polsce za osoby o wysokiej godności osobistej uważane są osoby, które mają silny charakter: postępują zgodnie z własnym systemem wartości, nie zwracając uwagi na doraźne korzyści, nie ulegają łatwo manipulacji, panują nad emocjami. Wbrew pozorom osoby godne nie są cenione za prospołeczną postawę, bo nierzadko takiej nie zachowują, ale za wierność samemu sobie, choćby kosztem własnym i cudzym.

Odpowiedzialność

Pojęcie **autonomii** wyjaśnialiśmy w kontekście **wolności** – jako świadome korzystanie człowieka z możliwości dokonywania wyborów i postępowania zgodnie z nimi. Pojęcie odpowiedzialności jest poniekąd dopełnieniem pojęcia autonomii – oznacza dokonywanie wyborów i działanie w warunkach wolności, ale takich wyborów i decyzji, które zmierzają do ochrony ważnych wartości i związanych z nimi stanów rzeczy. Istotnymi dyspozycjami intelektualnymi, bez których trudno sobie wyobrazić odpowiedzialność, są zdolność rozumowania i wyobraźnia: człowiek odpowiedzialny, aby wybierać to, co dla niego wartościowe, musi umieć przewidywać skutki swoich działań. Jeśli ktoś odpowiedzialnie troszczy się o swoje zdrowie, to, pomimo że nie odczuwa żadnych doraźnych negatywnych skutków wypalenia jednego papierosa, przewiduje dalekosiężne skutki „popalania” (prawdopodobieństwo nałogu i jego konsekwencji zdrowotnych). Z kolei odpowiedzialny rodzic nie tylko dba o codzienne posiłki potomstwa, ale stara się finansowo zabezpieczyć byt

rodziny, dalece wykraczając poza bieżącą potrzebę. Dzięki zdolności myślowego wyprzedzania wypadków nasza odpowiedzialność (lub jej brak) jest istotnym czynnikiem kształtowania rzeczywistości – potrafimy zarówno rozpoznać możliwość realizacji ważnej wartości (np. podejmując się zbiórki funduszy na leczenie poważnie chorego człowieka chcemy chronić ludzkie życie), jak też zlekceważyć zagrożenie unicestwienia czegoś bardzo wartościowego (np. nie przestrzegając reguł ruchu drogowego doprowadzimy do zniszczenia ludzkiego życia). W życiu codziennym i prawie najczęściej korzystamy z tzw. pouczynkowej odpowiedzialności, czyli pociągania kogoś do odpowiedzialności za to, co uczynił – najczęściej poprzez wymierzenie mu kary. Na przykład: Krzyś ciągle słyszy, że jest odpowiedzialny za bałagan w swoim pokoju i dlatego nie wyjdzie na podwórko; z kolei Grzegorz ponosi odpowiedzialność za rozpad swojego małżeństwa i dlatego spotyka go ostracyzm towarzyski. Jednak – choć w życiu codziennym bardziej wyraźna – odpowiedzialność rozumiana jako ponoszenie konsekwencji za swoje czyny jest wtórna wobec odpowiedzialności jako człowieczej dyspozycji do troski o to, co ważne.

Piękno

Filozoficzna nauka o pięknie to estetyka. Należy ją odróżnić od potocznego znaczenia estetyki jako pięknego, eleganckiego, schludnego wyglądu czegoś. Ma także szersze znaczenie od estetyki jako dziedziny wiedzy dotyczącej sztuki (działalności artystycznej): określania jej walorów i kryteriów oceny, istoty tworzenia, związku sztuki z rzeczywistością oraz z metodami artystycznego wyrazu. Starożytni filozofowie nie posługiwali się pojęciem estetyki, choć nierzadko korzystali z kategorii piękna, która służyła im do opisu moralności. Według Arystotelesa piękno poezji pozwalało kształcić zmysł moralny skuteczniej niż wszelkie pouczenia rozumu i osobiste doświadczenia. Choć Platon nie zgodziłby się z tym poglądem swojego ucznia, to właśnie założyciel Akademii ugruntował w tradycji myśli europejskiej przekonanie, że to, co dobre, jest zarazem piękne. W „Uczcie” opisał ludzką drogę ku doskonałości osiąganą dzięki miłości do piękna. Oglądanie „piękna samego w sobie”, ku któremu dusza wznosi się – od zmysłowego postrzegania piękna ciał ludzkich, poprzez podziwianie pięknych postępów oraz pięknych nauk – pozwala człowiekowi zrodzić

dzielność, czyli osiągnąć taki poziom moralnej doskonałości, która zrównuje go z bogami. W świecie idei Dobro i Piękno są nierozdzielne.

Sprawiedliwość

Autorzy *Przybornika etyka* zaczynają charakterystykę sprawiedliwości od tego, że jest ona jedną z tych dziwnych rzeczy, które najlepiej widać wtedy, kiedy ich brakuje. Wskazują, że zazwyczaj sprawiedliwość przywołujemy wtedy, gdy doznajemy niesprawiedliwości. Nazwanie czegoś niesprawiedliwym jest najpowszechniejszą formą protestu moralnego, co wiąże się z tym, że pojęcie niesprawiedliwości jest wieloznaczne i może oznaczać

różne rzeczy. Dla pozytywistów prawnych sprawiedliwość to tyle co **praworządność**, respektowanie ustalonych reguł prawnych. Zwolennicy istnienia określonych praw naturalnych, choć nierzadko różnią się między sobą w kwestii charakterystyki natury człowieka i wynikających stąd jego przywilejów oraz obowiązków, za sprawiedliwe uważają porządek prawny i działanie, które pozostają w zgodzie z prawami naturalnymi. Istnieje pewien kłopot językowy, którego świadomość pozwala unikać nieporozumień: z jednej strony mówi się o odpowiedzialności jako pewnej właściwości ogólnoludzkiej, w tym sensie odpowiedzialny za swoje czyny jest każdy, kto spełnia warunek działania autonomicznego (morderca jest tak samo odpowiedzialny za mord jak troskliwa nauczycielka za, z trudem wypracowaną, promocję swoich uczniów). Z drugiej strony traktujemy odpowiedzialność jako pojęcie nie tylko opisowe, ale także oceniające – oznacza pozytywne wykorzystanie tej ogólnoludzkiej właściwości na rzecz realizowania ważnych wartości. Z kolei zwolennicy prawa zwyczajowego ugruntowują sprawiedliwość w historii, tradycji i obyczajach danej kultury – to, co jest zgodne z kulturowym dorobkiem wspólnoty, jest sprawiedliwe. Szczególny obszar, w którym kategoria sprawiedliwości często jest stosowana, to dystrybucja dóbr, głównie ekonomicznych. Mówi się w tym wypadku o sprawiedliwości rozdzielczej. Można wyróżnić trzy podstawowe sposoby ustalania kryteriów sprawiedliwości rozdzielczej:

- kryterium zasługi – sprawiedliwie jest wtedy, gdy ludzie otrzymują to, na co zasłużyli;
- kryterium potrzeb – sprawiedliwie jest wtedy, gdy ludzie otrzymują to, czego potrzebują;
- kryterium zgodności proceduralnej – sprawiedliwie jest wtedy, gdy w dystrybucji dóbr przestrzegamy ustalonych procedur.

Oczywiście przedmiotem rozlicznych sporów zarówno teoretycznych, jak też praktycznych są

interpretacje poszczególnych kryteriów, zwłaszcza dwóch pierwszych (np.: hierarchii zasług i odpowiadających im gratyfikacji, wyboru istot, których potrzeby są respektowane w pierwszym rzędzie).

Uczciwość

Uczciwość jest pojęciem określającym cechę jakiegoś czynu lub czyjegoś charakteru – odnosi się do postępowania zgodnie ze społecznie ustalonymi zasadami, na które świadomie się przystało. Człowiek może postępować uczciwie

okazjonalnie lub w pewnych sferach życia (można bardzo uczciwie wykonywać swoją pracę a równocześnie nie być uczciwym wobec swojej żony lub męża). Jeśli chęć i wysiłek na rzecz uczciwego działania są trwałym i obejmującym wszystkie aspekty życia rysem osobowym, to mówimy o uczciwości jako cesze charakteru. Z perspektywy jakości dokonanych uczciwie czynów możemy mówić o rzetelności jako synonimie uczciwości – ktoś rzetelny wkłada serce w to, aby wyniki jego działań były jak najlepsze, z powagą traktuje swoje obowiązki. Z perspektywy zgodności działań uczciwych z określonymi normami możemy mówić o prawości lub sprawiedliwości jako synonimach uczciwości. Biorąc zaś pod uwagę to, że człowiek uczciwy przedkłada dobro społeczne (i chroniące je ustalone normy) nad korzyść osobistą, która kłóciłaby się z porządkiem społecznym, możemy uczciwość określać jako szlachetność. Jedną z form uczciwości, jaką przyjmuje ona w obszarze mowy i komunikacji międzyludzkiej, jest **prawdomówność**, czyli wygłaszanie sądów i opinii, co do których człowiek jest przekonany, że są prawdziwe. Człowiek prawdomówny w trosce o wierność prawdzie nie jest pochopny w sądach, stara się np. być rzetelny w odróżnianiu opisu jakiegoś zdarzenia od swojej o nim oceny. Innym aspektem uczciwości w sferze działań językowym jest **dotrzymanie danego słowa**, „nie rzucanie słów na wiatr”.

Umiar

Arystoteles uczynił umiar podstawową zasadą etyczną w postaci „zasady złotego środka”, która w odniesieniu do folgowania ludzkim namiętnościom i pragnieniom nakazuje wyważać między nadmiarem a niedostatkiem. Każda namiętność ma swoje

skrajności: na przykład w zakresie dysponowania dobrami spotykamy z jednej strony skąpstwo, z drugiej rozrzutność; gotowość do walki może przyjąć skrajną postać tchórzostwa lub brawury itd. Ludzie są różni i ku różnym skrajnościom się skłaniają. Zasada złotego podlega zatem indywidualizacji: każdy człowiek powinien poznać siebie, zorientować się, w którym kierunku ciąży jego wrodzona natura, by następnie podjąć wysiłek zbudowania równowagi przez ćwiczenia w tym, co w danej sferze jest mu bardziej obce. Ktoś, kto z natury jest bardzo bojaźliwy, powinien podjąć ćwiczenia w działaniach mężnych; ktoś, kto ma skłonność ku nadmiernemu oddaniu pracy zawodowej, winien wyznaczyć sobie kres takiej aktywności i ćwiczyć się w sztuce odpoczywania. Tak rozumiany umiar nie jest jednak kategorią moralną, ale formalną zasadą, narzędziem „mierzenia” ludzkich zachowań tak, aby stały się etyczne. Innymi słowy, nie należy zmierzać do umiaru jako wartości samej w sobie, ale do umiaru jako właściwej proporcji w poszczególnych sferach życia, którą wyrażają takie wartości jak na przykład: męstwo, umiarkowanie, szczodrość czy uzasadniona duma. Umiar jako Arystotelesową zasadę złotego środka należy zatem odróżnić od tego, co sam Arystoteles nazywa umiarkowaniem, a co w polszczyźnie bywa stosowane zamiennie. **Umiarkowanie**, czyli wstrzeźliwość, jest umiarem w zakresie doświadczania przyjemności i przykrości zmysłowych, jest dyspozycją do zachowania właściwych proporcji pomiędzy unikaniem przyjemności a poddaniem się popędom. We współczesnym kontekście konsumpcjonizmu cenny może być następujący wątek z nauki Arystotelesa: cnota umiarkowania wiąże się z korzystaniem z dóbr zgodnie z ich przeznaczeniem.

Wolność

Potocznie pojęcie wolności kojarzone jest z brakiem ograniczeń. Zwykle konkretyzuje się wobec określonych ograniczeń, jakim podlegamy. W czasach PRLu, na przykład, wolność kojarzona była z możliwością swobodnego poruszania się, opuszczania granic kraju, jak też z możliwością publicznego wygłaszania poglądów

politycznych. Dorastającym dzieciom wolność kojarzy się przede wszystkim z anulowaniem zakazów i nakazów ze strony rodziców. Z kolei im więcej wolności, tym bardziej jest ona „niewidoczna”. Dla współczesnych polskich nastolatków możliwość decydowania o swoim wyglądzie i szeroka gama wyboru w tym względzie jest oczywista, podczas gdy ich ojcowie będąc w tym samym wieku nie mogli, na przykład, nosić długich włosów. Można wyróżnić

rozmaite rodzaje wolności w zależności od rzeczy, których dotyczą. Wolność polityczna oznacza dostęp do czynnego i biernego prawa wyborczego, czyli możliwość pośredniego lub bezpośredniego udziału w rządzeniu państwem. W odróżnieniu od tej wolności, nastawionej na życie społeczne, rozumienie wolności zapoczątkowane przez stoików odnosi się do życia wewnętrznego. Wolny jest ten, kto jest niezależny od własnych uczuć, a tym samym od pragnień wiążących nas ze światem, lecz rozumnie akceptuje to, co los mu przynosi i zabiera. Myśl chrześcijańska z kolei związała wolność z właściwym wyborem – nie jest zatem według niej wolny ten, kto może i wybiera wszystko, ale ten, kto wybiera właściwe środki do zbawienia. Potwierdzeniem własnej wolności jest wybór dobra, pokonanie zniewolenia złem, któremu podlega człowiek ze względu na grzech pierworodny. Współczesne rozumienie wolności, kojarzone z nieograniczonym wyborem, przyniósł utilitaryzm. J. S. Mill wskazywał, że wolność jednostki oznacza wyzwolenie spod dyktatu władzy, ale także religii, powszechnej opinii; ogólnie rzecz ujmując: poszczególny człowiek w sprawach dotyczących tylko jego jest niezależny i podlega wyłącznie sobie; nikt nie ma prawa narzucać życiowych celów, jak też związanych z nimi jakichkolwiek obowiązków. Zabezpieczeniu tej wolności, według twórcy utilitaryzmu, powinno służyć państwo. W jego ramach jednostka natrafia na trzy rodzaje granic swojej wolności:

- a) prawo;
- b) moralność (krzywda drugiego człowieka); osobistą godność (pewne zachowania są poniżej godności).

Różnorodność ujęć wolności zdecydowanie wykracza poza przytoczone powyżej przykłady. Pozwalają one jednak wskazać trzy charakterystyczne sposoby myślenia o wolności:

- a) wolność „od”, czyli tak zwana wolność negatywna, oznacza postulaty związane z uwolnieniem jednostek „od czegoś”, na przykład tyranii politycznej, dogmatów obyczajowych, więzienia itd.;
- b) wolność „do”, czyli tak zwana wolność pozytywna, oznacza możliwość osiągnięcia określonych celów (np. życia zgodnego z Dekalogiem, podjęcie zgodnej z własnymi zainteresowaniami pracy, wystartowanie w wyborach prezydenckich itd.);
- c) wolność wewnętrzna – związana z uzyskaniem wewnętrznej autonomii, emocjonalnej niezależności i zgody na to, co przynosi nam życie.

Wspólnotowość i tolerancja

Arystoteles nazwał człowieka *zwierzęciem politycznym*, co oznaczało, że człowiek żyje we wspólnocie, wśród innych ludzi, z którymi łączy go wspólne sprawy, na przykład prawo, tradycja. Człowieczeństwo w starożytnej Grecji uzyskiwało się dzięki wychowaniu, czyli przygotowaniu do życia w *polis*. Komunitaryzm to współczesna myśl polityczna, która bardzo mocno akcentuje rolę społeczeństwa, wspólnot w życiu człowieka. Pojedynczy ludzie zawsze rodzą się i kształtują na tle rozmaitych grup społecznych. Przyznanie tak dużego znaczenia społeczeństwu wiąże się z uznaniem, że poza dobrami indywidualnymi i indywidualną przyzwoitością istnieją dobra publiczne oraz **cnota obywatelska**. Etyczne obowiązki człowieka obejmują **odpowiedzialność społeczną i obywatelską** – poza zabieganiem o dobra osobiste powinien on włączać się w działania i instytucje związane troską o dobra wspólne i kształtujące życie polityczne. Odmienna od komunitaryzmu jest perspektywa zwana indywidualizmem, w której społeczeństwo to zrzeszenie jednostek. Indywidualizm wiąże się z przekonaniem o wartości każdego człowieka jako **istoty ludzkiej**, ale **odrębnej od innych ludzi**, częściowo do nich podobnej, częściowo różnej; z **szacunkiem** dla jego prywatności oraz **własności prywatnej**. Ważną wartością dla zwolenników indywidualizmu jest wolność w zakresie poglądów, obyczajów i stylu życia. Państwo powinno służyć zabezpieczeniu pluralistycznego społeczeństwa, które składa się z ludzi zróżnicowanych i ceniących swoje zróżnicowanie. Taka wizja porządku społecznego zakłada tolerancję jako wartość. **Tolerancja** to postawa szacunku wobec drugiego człowieka i respektowanie jego prawa do odmienności. Tolerancja nie opiera się na sympatii i solidarności z tym, co inne od nas i naszych poglądów, ale na cierpliwej zgodzie na to, że nasza wola nie musi być obowiązująca dla wszystkich ludzi. Niezwykle istotnym zagadnieniem etycznym jest problem granic tolerancji: czego nie wolno tolerować. Nawet wielcy entuzjaści postawy tolerancji nie zgodzą się na nią w stosunku do wrogów tolerancji.

Wytrwałość

Wytrwałość definiowana jest przez słownik języka polskiego jako cierpliwe, konsekwentne dążeniem do celu. Jako cecha pewnego działania może więc być moralnie pozytywna (kiedy cel jest moralnie słuszny – np. ktoś wytrwał w wierności małżeńskiej) lub negatywna (kiedy cel jest moralnie naganny – np. członkowie gangu wytrwale walczą o przejęcie dzielnicy). Jako cecha charakteru wytrwałość – czyli zdolność do zmierniania do celu na przekór przeciwnościom – jest zazwyczaj moralnie pozytywnie oceniana, co zapewne ma swoje korzenie w heroicznych ideałach, które od zarania dziejów stanowiły element kultury etycznej Zachodu: od męźnych bohaterów Iliady, poprzez etos rycerski, po żołnierski kodeks honorowy. Także obowiązujący przez stulecia ideał cnoty żeńskiej, pojmowanej jako określona dyscyplina seksualna, zakładał wytrwałość (w czystości lub wierności mężowi) jako istotny komponent. Praktykowanie wytrwałości jest wyrazem siły wewnętrznej i zewnętrznej, a ponadto jej efekty mogą budzić szacunek jako triumf ludzkiej woli i człowieczej zdolności tworzenia. Człowiek wytrwały przeciwstawia się doraźnym bodźcom i korzyściom, żeby osiągnąć cel, który pierwotnie był tylko marzeniem. Dzięki wytrwałości potrafimy zmieniać siebie i świat, choć o moralnym wyniku tych działań ostatecznie decydują wartości, które nami powodują i ku którym wytrwale zmierzamy.